

زبان وچ تبدیلی: نوعیت تے کارن

Variation in Language: Types and Causes

* Dr. Ahmad Shahzad

Lecturer in Punjabi, Govt. Graduate College, Civil Lines, Lahore

** Saba Khan

Lecturer in Punjabi, Govt. Associate College (W), Mustafa Abad, Lahore

Abstract:

It is the nature of every language in this world that it varies. A long span of variation is called as evolution. Linguistic variation in Language does not happen at once rather it takes a long journey to reaches its present form. The variations that takes place at different levels of language, phonetics, phonemes, grammatical, morphological, syntactic, inflectional, semantic, changes are includes. Similarly if we talk about thea reasons of language variation then individual, regional, class national, gender, age, religion Al, accentual changes are important. In this research article the variations in language their types and reasons are discussed in detail.

Keywords: Vaiation, Natur, Language, Linguistic, Religion.

دنیا دی ہر زبان دی فطرت اے کہ اوہ بدلدی رہندی اے۔ تبدیلی دے ایس لے سلسلے نوں ارتقا آکھیا جاندا اے تے زبان دی تبدیلی اوہدی ہر سطح اُتے ظاہر ہوندی اے۔ مڈھ وچ کوئی وی انسان اڈاؤ سماجی صورت حال نوں کھ رکھدے ہوئے نوں شبد تے اوس زبان وچ نوں قواعدی اصولاں دے ورتاؤ دے وچ آزاد ہوندا اے۔ یعنی اوہ کدی نوں شبد ورتاؤ کر دے تے کدی نہیں، پر ویلے دے نال نال ہولی ہولی زبان وچ ایہہ تبدیلی پورے انسانی جتھے نوں اپنے گھیرے وچ لے لیندی اے۔ زبان وچ لسانی تغیر اکو واری نہیں آجاندا بلکہ کئی صدیاں دا پنڈھ کر کے موجودہ حالت تیکر اُڑے ہوندے نیں۔

Stability in language is synonymous with rigor morits.(1)

زبان ایس لئی بدلدی اے کہ دنیا وچ ہور سب کچھ وی بدلدا رہندا اے۔ انفرادی بولی دے عمل وچ دو حصے ہوندے نیں۔ نفسانی تے میکاکی۔ عمر دے نال نال اعضائے نطق وچ تبدیلی ہوندی رہندی اے تے جتھوں تک نفسیات دا سوال اے انسان دا ذہن تے خیال تاں ہر ویلے حرکت وچ رہندے نیں۔ کئی عمر، جوانی تے وڈی عمر دے انسان دے جذبے اکورح نہیں ہوندے۔ فراساڈے علم وچ وی وادھا ہوندا رہندا اے۔ ایس لئی کئی گل اے کہ زبان وچ تبدیلی ہوندی رہندی اے۔
خلیل صدیقی ایس حوالے نال لکھدے نیں:

زبان اکتسابی روایت ہوتی ہے۔ اکتساب کے دوران اس میں تصرفات کے تھوڑے بہت امکانات بھی ہوتے ہیں۔ (۲)

بندیاں وچ نوں لفظ سکھن دا عمل اکو واری سامنے آؤندا اے پر اوہناں دے ورتاؤ وچ کچھ ویلا لگدا اے بالاں دے زبان سکھن دے عمل نوں زبان دی تبدیلی وچ مڈھلی حیثیت حاصل اے۔ بال اپنی گرامر آپ بناندا اے۔ ایس لئی بال دی زبان پر چلت زبان دے مترادف نہیں ہوندی تے ویلے دے نال نال زبان وچ تبدیلی دا کارن بندی اے۔

زبان وچ تبدیلی دی نوعیت:

دنیا دی ہر زبان وچ تبدیلیاں آؤندیاں نیں۔ پر ایہہ تبدیلیاں آؤندیاں کئی صدیاں لگ جانداں نیں۔ لسانی تبدیلیاں زبان دی تاریخ دا سرکڈھواں حصہ نیں۔ تبدیلی دا ایہہ لمبا پنڈھ اسی ارتقا آکھواندا اے جسراہولی ہولی سامنے آؤندا اے۔

زبان کے سلسلے میں ارتقاء بالیدگی، نشوونما، تغیر پذیری وغیرہ کلمات جن سیاقات میں استعمال کیے جاتے ہیں۔ ان کے تجزیے سے یہ نتیجہ اخذ کیا جاسکتا ہے کہ زبان کی ترقی (Progress) یا کامل تر ہونے کا رجحان نہیں بلکہ لسانی تغیر و تبدل مراد لیا جا رہا ہے۔ (۳)

زبان وچ آؤن والیاں تبدیلیاں دے حوالے نال ایڈورڈ ساپر (Edward Sapir) دایمان اے:

Language moves down time in a current of its own making. It has a drift. Nothing is perfectly static Every word, every grammatical element, every location, every sound and accent is a slowly changing configuration, moulded by the invisible and impersonal.(4)

اڈواؤلسانی تبدیلیاں دی چھتر چھاویں زبان دی تشکیل دو طرحاں ہوندی اے۔

1- زبان دی فطری تشکیل،

2- زبان دی ارادی تشکیل

1- زبان دی فطری تشکیل:

اک ای زبان وچ فطری تبدیلیاں دیاں کئی نوعیتاں ہوندىاں نیں۔ ماہراں دے نیڑے ایہناں ساریاں دی گروہ بندی تے سائنسی توجیہ ممکن نہیں۔

ایس لئی لسانیات دے سیانیاں زبان دیاں مختلف سطحاں اُتے ہون آکیاں جسریاں فطری تبدیلیاں دا ذکر کیتا اے، اوہناں دا خلاصہ کجھ اچ اے:

(i) صوتی تے فونیمی تبدیلی (Phonetic And Phonemic Change)

زبان دے سائنسی مطالعے وچ صوتی تبدیلی مڈھلی حیثیت رکھدی اے۔ زبان وچ صوتی تبدیلیاں باقاعدگی نال ملدیاں نیں۔ ایس لئی لسانیات دے سیانیاں صرفی

نحوی تے معنوی تبدیلیاں دے مقابلے وچ صوتی تبدیلیاں ول خاص توجہ کرائی اے۔ صوتی تبدیلیاں اکثر کلیاں وچ ہوندىاں نیں۔ ایس لئی صرفی تے معنوی ارتقادے سوے

وی ایہدے وچوں ای پھٹدے نیں۔ ایس حوالے نال ”گرمزلاء“ (Grimm,s Law) تے ”حکلی قانون“ (Palatal Law) دیاں ونگیاں ساڈے سامنے نیں

لیکن حقیقت ایہ اے کہ بوہت ساریاں صوتی تبدیلیاں اُتے کوئی ضابطہ یا فارمولہ لاگو نہیں ہوندا۔ (۵)

زبان وچ آؤن آلی تبدیلی دے حوالے نال ڈائٹنے نے کیاسی:

”چونکہ انسان کی ذات نہایت غیر مستحکم اور تغیر پذیر ہے اس لیے زبان بھی بہت مستحکم یا طویل العمر نہیں

ہوسکتی۔ دوسرے انسانی لوازم مثلاً رسوم اور لباس کی طرح زبان کو بھی زمان و مکان میں بدلتے رہنا ہے۔“ (۶)

زبان وچ تبدیلی دی سرکڑھویں پرائیجھل صوتی تبدیلی اے۔ ایہدیاں دو شکلاں نیں ہم صوت یا ایلوفون دی تبدیلی تے فونیم دی تبدیلی۔ پہلی تبدیلی دا تعلق

صوتیات نال اے دو جی دا فونیمیات نال لیکن تاریخی حوالے نال ایہ ایس طرحاں آپس وچ رلدے ملدے نیں کہ ایہناں نوں دکھریاں نہیں کیتا جاسکدا۔ زبان وچ صوتی تبدیلی

دے حوالے نال خلیل صدیقی لکھدے نیں:

”زبان میں صوتی تغیر سے مراد ہر گز یہ نہیں کہ کسی لمحے میں کوئی بالکل نئی آواز پیدا ہو جاتی ہے بلکہ اس سے مراد یہ ہے کہ

کلے کی کوئی ایک آواز یا متعدد آوازیں اسی زبان کی مروجہ دوسری آوازوں سے بدل جاتی ہیں یا پھر کوئی آواز حذف ہو جاتی

ہے۔ ہر صوتی کرشمہ زبان کے صوتی نظام کا پابند ہوتا ہے۔“ (7)

صوتی تبدیلی دی اوہ نوعیت جسری کسے زبان دے لفظاں دے جھنڈیا اوہدے کسے خاص حصے وچ باقاعدگی نال ملدی ہووے اوہنوں نامیاتی یا تعمیری تبدیلی اُتھدے

نیں۔ جیویں اجے ”ہند بھو“ کلے جسڑے پر اُکرت دے ذریعے جدید ہند آریائی وچ آئے تے جہناں دیاں آخر لیاں آوازاں ’ک‘، ’گ‘، ’ت‘ توں بدل کے ’ا‘ ہو جاندی اے۔ آملک توں

آملا، کیٹک توں کیڑیاں آخری الف دی آواز مک جاندی اے۔ جیویں جہاتوں جیہجہ، بھکشا توں بھیک وغیرہ۔ کجھ تبدیلیاں کتھے کتھے ہوندىاں نیں۔ باقاعدگی نال نظر نہیں آؤندیاں

یاں اک ای ساخت دے کلیاں وچ مختلف قسم دی تبدیلی آجاندی اے۔ جیویں مر نکاتوں مٹی تے ور نکاتوں بات، اجہی تبدیلی نوں ”اتقانی“ کہیا جاند اے۔ کلے دی کسے آواز دی

تبدیلی نیڑے دیاں آوازاں دی چھتر چھاویں وی ہوسکدی اے تے اوہناں توں بے تعلق وی پہلی صوت ”مشروط“ تے دو جی ”غیر مشروط“ اُتھواندی اے۔ صوتی تبدیلی دے پیدا

ہوون داکارن ایہ نیں جنساں دا ذکر پروفیسر گیان چند ہوراں نے کیتا اے:

1- سنن آلے دافرق، 2- بولن آلے اعضدا صحیح نقل نہ کر سکنا، 3- اچارن وچ سوکھ، 4- بولن وچ چھیتی کرنا، 5- جذبیاں دی شدت، 6- جمیلے وچ لفظ دی املا دی حیثیت،

7- شعری لوڑ، 8- با اثر لوکاں دا اثر، 9- انجان پن، 10- عوامی لفظ، 11- لکھت دی خرابی نال اچارن دا بدل جانا، 12- بلاوجہ (Over Correction) تہجج، 13- مماثلت، 14- ادھار لینا، 15- پہلاں توں موجود زبان دا اثر (Sub-stratum، 16- احمیائیت دا جذبہ انجے ای صوتی تبدیلی دیاں کئی شکلاں ہوسکدیاں نیں۔ سرکڈھویاں ایہ نیں:

- 1- مصممتیاں دا اچارن بدلنا
- 2- اچارن دے طریقے دا بدلنا
- 3- ہ کاریت دا بدلنا
- 4- تخالف (Pissimilation)
- 5- تقلیب (Methathesis)
- 6- مصمیت دی تبدیلی
- 7- تماثل (Assimilation)
- 8- اسپوزازم (Spoonerism)
- 9- ہسپ لالوجی (Haplology)
- 10- سقوط (Wensday)
- 11- وادھا (اضافہ)
- 12- لوکائی دے لفظاں دی حقیقت
- 13- مصومتیاں دی تبدیلی
- 14- صوت رکناں وچ برابری پیدا کرنا
- 15- جڑویاں مصومتیاں تے اکہرے مصومتیاں وچ تبادلہ
- 16- مصممتیاں دا طول بدلنا
- 17- کھلے سنگم نوں بند سنگم وچ بدلنا
- 18- سُر دا بدلنا
- 19- سُر لہری تبدیلی
- 20- کل دی تبدیلی

(ii) قواعدی تبدیلی (Grammatical Change)

قواعدی تبدیلی وچ مارفیمی (صرفی) تے نحوی تبدیلی دا مطالعہ کیتا جاندا اے۔

مارفیمی یاں صرفی تبدیلی (Morphemic Change)

مارفیمی تبدیلی توں مراد تصریف تے استخراج دے قاعدیاں وچ تبدیلی اے۔ نوں مارفیمیاں دا وادھایاں کچھ مارفیمیاں دا تک جانا ایہدے وچ نہیں آؤندا۔ مارفیمی تبدیلی داصوتی تبدیلی نال گوڑھا سمبندھ اے۔ کیوں جے مارفیمی چھپسے بوہت کئے ہوندے نیں۔ ایہناں وچ تھوڑا بوہت گھانا وادھا صوتی تبدیلی دا سنا ہوندا اے۔ جیویں خریدار توں خریدار بن گیا ایہدے نال ای مارفیمی تبدیلی دا تعلق معنوی تبدیلی نال وی اے کیونکہ مارفیم معنوی اکائی اے۔ (۸)

مارفیمی (صرفی) تبدیلی دے وڈے کارن ایہ نیں۔ (1) باقاعدگی تے بے ضابطگی دی کوشش (2) انجانے وچ غلط مماثلت (3) وضاحت دی کوشش (4) صوتی

تبدیلی (5) انگلیسی (عربی)۔ صرفی تبدیلیاں مختلف شکلاں وچ اک ایلو مارف دی تھاں دو جے اپرانا ہو جانا، ایلو فونال داکم جانا، ادغام، صرفی حد وچ تقطیع کرنا، جنس دی تبدیلی، کچھ روپ جھتیاں داکم جانا، وغیرہ سرکلڈھویاں نیں۔

نحوی تبدیلی (Syntactic Change)

نحوی تبدیلی بوہت گھٹ ویکھن نوں ملدی اے۔ ذخیرہ لفظاں دی تبدیلی بوہت عام اے۔ پر نحو دے بدلن دے معنی انج ای نیں جیویں زبان دا ڈھانچہ بدل گیا اے۔ نحو دی وڈی تبدیلی اوہدوں آؤندی اے جدوں ماں مدر جہ رکھدی زبان بدلے بدلے دھی زبان دی ہیئت اپنالوے۔ نحو دے وی دو وڈے حصے کیتے جاسکدے نیں۔ فقرہ تے جملہ۔ فقریاں دی ساخت وچ تبدیلیاں تے اوہے ہوندے رہندے نیں پر جملے دی ساخت وچ تبدیلی بوہت گھٹ وکھالی دیندی اے تے لے پر وچ ہوندی اے۔ (۹)

نحوی تبدیلی دے کارناں وچوں، دو جیاں زباناں دا اثر، مماثلت تے صوتی تبدیلی شامل نیں۔ ایسے طرح نحوی تبدیلی دیاں شکلاں نوں دو حصیاں وچ ویکھیا جاسکدا اے۔ 1- فقریاں (Phrases) وچ تبدیلی 2- جملیاں یاں تابع جملیاں (Clauses) وچ تبدیلی۔
فقریاں دی تبدیلی دے کارن ایہ نیں:

1- فقرہ سکڑ کے مرکب (Compound) یاں کچھ ویلے مفرد لفظ بن جاندا اے۔ فقرے تے مرکب لفظ دے وچکار حد بندی کچھ ویلے غیر واضح ہوندی اے۔ کچھ فقریاں دے ماڑے حصے گھس کے دو جے جز و نال رل جاندا اے۔ اگریزی وچ ونگلیاں ویکھو: (۱۰)

On round ___ around
On way ___ away
Of new ___ anew

2- فقرہ وی ٹائپ وچ تبدیلی: ہر زبان وچ فقریاں دی کچھ خاص ساخت ہوندی اے جیویں اردو وچ صفت موصوف مضاف الیہ مضاف مجرور جار وغیرہ۔ فقریاں دی ٹائپ وچ وی تبدیلی آؤندی رہندی اے۔

جملے دی ساخت وچ تبدیلی نوں لئیے تاں اجزائے کلام (Parts of Speech)، گنتی یاں جنس وچ تبدیلی، حرف دے ورتاؤ وچ تبدیلی، گتجل جملے ورتنا ایہدیاں تبدیلیاں دیاں شکلاں نیں۔

(iii) معنوی تبدیلی (Semantic Change)

لسانی تبدیلیاں وچ معنویاتی تبدیلیاں نوں وڈی اہمیت حاصل اے۔ جنساں دا تعلق لغوی معنیاں نال وی ہوندے تے قواعدی معنیاں نال وی۔ (۱۱) معنوی تبدیلی دے حوالے نال پروفیسر گیان چند لکھدے نیں:

اگر کسی لفظ میں مروجہ مفہوم یا مفہام ہم دے علاوہ کوئی مفہوم شامل ہو جائے یاں کسی مفہوم کی ادائیگی کے لیے مروجہ صوتی ہیئت (لفظی مشکل) دے علاوہ کوئی اور صوتی ہیئت کام میں آنے لگے تو یہ معنوی تبدیلی ہے۔ یہ تبدیلی تاریخی بھی ہو سکتی ہے جغرافیائی بھی۔ تاریخی معنوی تبدیلی وہ ہے جب ایک لفظ پہلے کسی اور معنی میں استعمال ہوتا تھا اور بعد میں کسی دوسرے معنی میں استعمال ہو گا مثلاً انیسویں صدی کی ابتداء تک اردو میں ”زنڈی“ عورت کے معنی میں آتا تھا اب یہ طوائف کے معنی میں آتا ہے۔ (۱۲)

انجے ای جغرافیائی یا مکانی تبدیلی ایہ اے کہ اک لفظ اک علاقے وچ اک معنی وچ بولیا جاوے تے دوجے علاقے وچ کسے ہور معنیاں وچ بولیا جاوے۔ جیویں شمالی ہند دی اردو وچ ”جھنکا“ دھچکا جے معنی وچ آؤندا اے، حیدرآباد وچ ٹانگے دے معنی وچ تے پنجاب وچ سکھ طریقے نال حلال کیتے ہوئے جانوراں دے گوشت دے معنیاں وچ۔ جغرافیائی تبدیلی نال رلدی ملدی شے طبقاتی معنوی تبدیلی اے۔ کدی کدی اک زبان دے اک علاقے یاں اک زمانے وچ مختلف طبقات وچ لفظ دے معنی کچھ توں کچھ

ہو جانے میں۔ لسانیات وچ ایہناں سوالاں دے جواب دینے اوکھے نہیں کہ کس ویلے وچ کھڑے لفظ نوں ماننا تلی تے کس ویلے وچ اوہ ختم ہو گیا۔ معنوی تبدیلی دی سیہان لئی ایہ طریقے نہیں:

- 1- اڈواڈز باناں دے متون موجود ہوں تاں اوہناں وچ اک لفظ دے وکھو کہ معنی نظر آجاوے۔
 - 2- رلدیاں ملدیاں زبانیاں لہجیاں وچ اک لفظ دیاں رلدیاں ملدیاں شکلاں دماطلعہ کیتا جاوے تاں اسانوں اوس روپ دے بدلے ہوئے معنیاں دا گوئیتر ہو جاوے گا۔
 - 3- جہڑے لفظ صوتی تے معنوی حوالے نال اکو جسے نہیں اوہناں دی کھوج پرکھ کیتی جاوے۔
 - 4- لفظ دی مار فنی ساخت دا تجزیہ کیتا جاوے اوس توں اصلی، قدیمی، مڈھلے معنی سامنے آسکدے نہیں۔
 - 5- لغت وچ معنی ویکھے جاوے اوکھے مختلف قدیم تے جدید معنی دتے ہوندے نہیں جہناں توں تبدیلی شیشا بن کے سامنے آجانے اے۔
- معنوی تبدیلی دے کارناں وچوں سرکڑھویں ایہ نہیں (۱۳): 1- تاریخی، سیاسی، انتظامی تے قانونی عوامل، 2- معاشی عوامل، 3- مذہبی عوامل، 4- تہذیبی کارن، 5- تکنیکی تے مالیاتی عوامل، 6- نوین اختراع، 7- جغرافیائی یا علاقائی تبدیلی، 8- ٹکلم وچ ورتاوا، 9- ٹکلم نوں خیالات دا چنگا ترجمان بنانا، 10- قدامت پرستی تے اجتناسد، 11- ناں تے مفہوم دا کزور سمبندھ، 12- صوتی، صرف، صوتی (مار فنی) تے قواعدی تبدیلی دا اثر، 13- مماثلت، 14- عاریت، 15- کجھ لفظاں دا غیر متعین یا مبہم مفہوم، 16- ادبیات تے قواعد نگاراں دے شعوری اثرات، 17- استعارہ یا رمزیت، 18- نوین نسل دا زبان سکھنا، 19- ذہنی سطح دا اختلاف، 20- احتیاط نہ کرنا یا اجنبیت (Malapropism)، 21- سوکھاپن یا کفایت عمل (Economy of effort)، 22- بیان کرن آلے دی جذباتیت، 23- سنن الے دے جذبیاں دا خیال رکھنا۔ انج ای معنوی تبدیلی نوں ley What نے تعیم تے تخصیص وچ ونڈ بارے پر بریل، واند ریز، مکرپال تے لیہ مان نے تن قسماں کتیاں نہیں:
- 1- تحدید (اوکھنا ہونا یا سکڑنا) 2- کھار (پھیلنا) 3- انتقال Shift یا Transperance نہیں۔

زبان دی ارادی تشکیل:

زبان وچ جہڑیاں تبدیلیاں آئندیاں نہیں اوہناں دا کارن جتھے زبان دی فطری تشکیل اے اوہدے نال زبان دی ارادی تشکیل وی شامل اے۔ زبان وچ ارادی تشکیل عام طور تے دو جہوں ہوندی اے: اک لوکاں تے دو جہ عالم تے گرامر لکھن آلے۔ لوکاں کسے خاص مقصد لئی زبان دی تشکیل وچ حصہ نہیں لیندی پر نوں دور دے نوں مسکلیاں، قدراں تے رجحانات نال جڑت رکھن لئی اوہناں نوں اپنی لفظی نوں ودھانا پیندا اے۔ انجے ای کجھ لوک اپنے آپ نوں دو جہ لوکاں تون دکھرا کرن لئی خاص محاوریاں تے علامتی کلمیاں اُتے مشتمل کجھ خاص بولڑیاں بنا لیندے نہیں۔ جہڑیاں اوہناں خاص لوکاں تعلقاں کسے نوں سمجھ نہیں آئندیاں۔ صرف کجھ خاص لوک ایہناں نوں بولدے تے سمجھدے نہیں۔ انگریزی وچ ایہناں بولڑیاں نوں Jargon, Cant, Argot آکھیا جاندا اے۔

زبان دی ارادی تشکیل وچ عالماں تے شاعران نوں وی مڈھلی حیثیت حاصل ہوندی اے۔ شاعر جہڑیاں ترکیباں تے محاورے لے کے آئندے نہیں تاں زبان دی لفظی وچ واہا ہوندے اے۔ دنیا دی کسے زبان دی موجودہ صورت کئی لسانی تبدیلیاں مگروں وجود وچ آئی ہوندی اے۔ ایہ تبدیلیاں ای زبان نوں آگے لے کے جانداں نہیں۔

زبان وچ تبدیلی دے کارن:

زبان کئی بولڑیاں دا مجموعہ ہوندی اے۔ بندے نوں اپنے جذبیاں تے اپنی گل دے اظہار لئی کسے وی بولڑی نوں چمن لئی آزادی ہوندی اے پر فروی ایہ سب کجھ کئی لسانی علاقائی تے معاشرتی عملوں دی چھتر چھاویں ہو رہیا ہوندے اے۔

1- انفرادی تبدیلی (Idiolectal Variations)

اک زبان بولن آلے سارے لوک نہ صرف اک دو جہ نال گل بات کر سکدے نہیں بلکہ سوکھیاں نال اک دو جہ نوں اپنی گل سمجھاوی سکدے نہیں۔ پر فروی ایس گل دا دعویٰ نہیں کیتا جاسکدا کہ اک زبان دے بولن آلے دو لوک اک طرحاں دی زبان نوں ورتدے ہون گے۔ عمر دے نال نال اک بندے دی زبان، اچارن، لہجے تے لفظی وچ وی ایہناں ایہناں خصوصیتاں ہوندیاں نہیں۔ ایس حوالے نال تاں ایہناں تیکر ثابت ہو چکیا اے کہ اک بندہ اک لفظ نوں اک واری جس طرحاں بولدے اے اُون والے ویلے وچ کدی اوس طرحاں فر نہیں بول سکدا۔ بندے وچ زبان ورتن دی وکھری صلاحیت نوں انفرادی بولی (Idiolect) آکھیا جاندا اے۔ اگر انفرادی بولی ویکھیا جاوے تاں اک

زبان وچ جنے بولن آله ہونده نیں اونیاں ای اوہده وچ بولڑیاں ہونہیاں نیں۔ ایس لئی آکھیا جاندا اے کہ:

"Language is a city to the building of which every human being brought a stone." (14)

2- علاقائی تبدیلیاں (Regional Variations)

کسے زبان دیاں علاقائی تبدیلیاں دا جائزہ اصل وچ لسانیات دی سرکڈھوس پرانجھل 'لہجہ شناسی' (Dialectology) وچ آؤندا اے۔ اک وڈے لسانی علاقے وچ اینیاں تبدیلیاں نوں زبان دی جغرافیائی و نڈنال پرکھیا جاندا اے۔ ایس کم لئی 'لہجہ شناسی' (Dialectologists) اک زبان دے کئی لہجیاں آله علاقے نوں لسانی نقشے آتے خاص جغرافیائی حد بندی نال واضح کردے نیں۔ لسانیات دی اصطلاح وچ اچھی جغرافیائی حد "Isogloss" آکھواندی اے۔ کسے علاقے دی زبان سرحدی علاقے دی نسبت وچکارے علاقے وچ بوہتے کچے طریقے نال پرچلت ہونہی اے۔ سرحدی علاقے دی زبان دو جیاں نیڑے دیاں تہذیبیاں تے زباناں توں متاثر ہون وچوں اکو جہی نہیں رہندی۔ ایس لئی زبان اپنے مرکز تو دور کسے علاقے وچ پرچلت ہووے تاں اپنے طور تے ای ارتقائی مرحلے طے کرے گئی۔ ایس طرح مرکزی معیار توں سمبندھ ٹٹ جان دی وجہ توں زبان دا علاقائی روپ ودھ چڑھ کے سامنے آجاندا اے جسوں علاقائی بولی کسندے نیں۔ انگریزی زبان وچ ایہدے لئی تن اصطلاحواں Topo-Lect, Dia-Lect تے Regio-Lect پرچلت نیں۔

لہجے دا تفصیلی مطالعہ ایہ حقیقت سامنے لیاندا اے کہ سارے لسانی جھتے صرف منجانس (Homogenous) نہیں بلکہ متخالف (Heterogenous) ہونہی اے۔ ایہ خاص علاقے وچ زبان وچ ہون آکیاں تبدیلیاں غیر منظم نہیں ہونہیاں بلکہ اوہ اوڈاڈا معاشرتی عوامل دی چھتر چھاویں ہونہیاں نیں۔ جسنوں نوں من لئی ایہ عناصر نیں:

(i) طبقاتی تبدیلیاں (Social Class Variations)

کوئی وی انسانی معاشرہ لئی جتھیاں وچ ونڈیا ہوندا اے۔ اک معاشرے وچ سماجی طبقیات نال جڑے بندیاں وچ مزدور، استاد، ڈاکٹر، سرکاری ملازم، لکھاری، کاری گر، ادبی شخصیات وغیرہ ہو سکدے نیں۔ ایہ سارے سماجی طبقے زبان دا ارتقا و مختلف طریقے نال کردے نیں۔ جہدی وجہ توں اک خاص لسانی گھیرا بند اے۔ ہر لسانی گھیرے دیاں اپنیاں خاص اصطلاحواں ہونہیاں نیں۔ اک طبقے دے خاص لہجے نوں Socio-Lect آکھدے نیں۔

(ii) قومی/نسلی تبدیلیاں (Racial or Ethnic Variations)

عام طور تے اک وڈے لسانی علاقے وچ مختلف قوماں دے لوک جتھیاں دی شکل وچ رہندے نیں انج رہن وچ اوہناں نوں مجبور نہیں کیتا جاندا بلکہ اوہ آپ ایس طرح رہن وچ سکون تے محفوظ تصور کردے نیں۔ ایہ لوک خاص نسلی خصوصیتاں دی وجوں جیویں زبان تے لہجے دے ورتاؤے نال اپنی وکھری سیہان رکھدے نیں۔ ویکھن وچ ایہ وی آیا اے کہ مختلف لسانی علاقیاں وچ رہن آله اک ای نسل دے بندیاں وچ زبان اکو طرحاں پرچلت نہیں ہونہی اے نہ ای اوہناں آتے اثر انداز ہون آله عوامل اکو جہے ہونہی نیں۔ اک قوم دے خاص لہجے نوں Ethno-Lect آکھدے نیں۔

(iii) عمر دے حوالے نال تبدیلیاں (Age Variations)

اک خاص لسانی جھتے دی زبان آتے اثر انداز ہون آله عناصر وچوں اک "عمر" وی اے۔ بال جواناں تے بڑھیاں دی نسبت اپنی عمر دے بالاں نال رہنا پسند کردا اے۔ بالاں دے حلقے وچ پرچلت زبان وڈی عمر دے لوکاں دی زبان نالوں وکھری ہونہی اے۔ انجے ای جواناں تے بڑھیاں دی زبان وچ خاص اصطلاحواں ہونہیاں نیں۔ ایس لئی عمر دے وادھے گھاٹے نال حتمی زبان وچ تبدیلی آؤندی رہندی اے۔

(iv) جنس دے حوالے نال تبدیلیاں (Gender Variations):

زبان وچ تبدیلی دے حوالے نال جنس اک اہم عنصر اے۔ معاشرے وچ بندے تے سوانیاں دو وڈے عناصر نیں جنساں دیاں اپنیاں اپنیاں ذمے داریاں نیں۔ جھتے بندیاں تے سوانیاں دی معاشرت واضح طور تے وکھری وکھری ہووے اوختے "زنانه" تے مردانہ لہجیاں وچ فرق وی واضح آجاندا اے۔ یعنی معاشرے وچ بندے تے سوانی دی زبان، لہجے، لفظی وچ واضح فرق ویکھیا جاسکدا اے۔ جہدے کئی کارن نیں جیویں سماجی، معاشی وغیرہ۔

”مرد اور عورت کی زبان میں تفاوت کا سبب حیاتیاتی نہیں بلکہ سماجی ہوتا ہے۔ بہ نسبت مردوں کے عورتوں کی زبان کو زیادہ مہذب اور معیاری مانا جاتا ہے۔ مگر ایسا مستقل نہیں۔ دراصل مہذب اور غیر مہذب زبان کے استعمال کا انحصار عموماً سماجی حیثیت میں تضاد کی بنا پر ہوتا ہے۔“ (۱۵)

(v) مذہب دے حوالے نال تبدیلیاں (Variations Due To Religion)

زبانوں میں تبدیلی مذہبی اثرات دی وجہ توں وی ہوندی اے۔ اگر دوسرائی گروہاں دا مذہب اڈواڈ ہووے تاں اکثر ویکھن وچ آیاے کہ اوہناں دی لپی تے لفظاں دا بھنڈار وی وڈی حد تک وکھرا ہو جاندا اے جیویں پنجابی زبان وچ شاہ کھن لپی تے گر کھن لپی دی وجہ توں ہو یا اے۔ مسلماناں دی مذہبی زبان عربی اے جسنے۔ پنجابی زبان اُتے گوڑھے اثرات پائے نیں۔ محمد جاوید لکھدے نیں:

”محمد بن قاسم دے ہتھوں سندھ دی فتح دے بعد باقاعدہ لوکائی نال پہلا تعارف سی۔ ایہناں علاقیاں دے وسیٹک اپنے فاتحین دیاں روایتیاں توں متاثر ہونا شروع ہو گئے۔ ایس لئی مقامی لوکاں نے اپنیاں مذہبی لوڑاں وی وجہ توں عربی زبان سکھنا شروع کیتی تے ساریاں مقامی زبانوں نے عربی رسم الخط وچ لکھنا شروع کیتا۔ دو جیاں زبانوں طرحاں پنجابی وی عربی زبان توں بوہت زیادہ متاثر ہوئی۔ ایس نے لکھن لئی عربی خطاطی نوں چنیا تے بوہت سارے عربی لفظ خاص طور تے مذہبی لفظاں دے اُنج ای ورتینا شروع ہوئے۔“ (۱۶)

(vi) لہجے دے حوالے نال تبدیلیاں (Accent Variations)

زبان وچ اک تبدیلی اُچارن دی سطح تے وی ہوندی اے۔ اک ای لسانی گروہ نال تعلق رکھن آلی لوک لفظاں دے اُچارن وچ وکھو وکھ نظریں پیندے نیں۔ اُچارن دے حوالے نال زبان وچ ایہ تبدیلی لہجہ (Accent) آکھواندی اے۔ خاص علاقے دے لوک اپنے خاص لہجے دی وجوں سبھانے جاندے نیں۔ جیویں سرانگی بولن آلی دی اوسے ویلے سبھانے ہوجاوے گی کہ ایہ جنوبی پنجاب دے کسے علاقے دا اے۔ انج ای ماجھی، جاٹگی، پھوٹھوہاری، جھنگوی، شاہ پوری، گوجری وغیرہ لہجیاں دی سبھان نال علاقے دا پتہ لگ جاندا اے۔

دنیا دی ہر زبان وچ تبدیلیاں آؤندیاں نیں۔ جہناں دے کجھ کارن اسیں اُتے دیکھے نیں۔ زبان وی ایسے وجوں ای بدلدی اے کیوں جے دنیا وچ ہر حصے وچ ویلے دے نال نال تبدیلی آؤندی اے۔

"All is flux, nothing says still, nothing endures but change" (17)

حوالے

(1) Fromkin, Victoria: An Introduction To Language, Australia: Nelson Thomson Learning, 2005, P473

(۲) خلیل صدیقی، زبان کیا ہے؟، (ملتان: بیکن بکس، ۱۹۸۹ء)، ۵۷۔

(۳) خلیل صدیقی، زبان کیا ہے؟، 57۔

(4) Sapir, Edward, Language: An Introduction To the Study of Speech, New York, 1942, P150

(۵) خلیل صدیقی، زبان کیا ہے؟، 58۔

(۶) گیان چند، عام لسانیات، (لاہور: بک ٹاک، 2018ء)، 391۔

(۷) خلیل صدیقی، زبان کیا ہے؟، 58۔

(۸) گیان چند، عام لسانیات، 447۔

- (۹) گیان چند، عام لسانیات، 462۔
- (۱۰) گیان چند، عام لسانیات، 463، 464۔
- (۱۱) خلیل صدیقی، زبان کیا ہے؟ 63۔
- (۱۲) گیان چند، عام لسانیات، 474۔
- (۱۳) گیان چند، عام لسانیات، 478، 496۔
- (14) An Introduction To Language, P400
- (۱۵) فائزہ بیٹ۔ اردو میں لسانی تحقیق، (لاہور: مغربی اردو اکیڈمی، 2018ء)، 29۔
- (۱۶) محمد جاوید۔ (ترجمہ تے ترتیب) احمد شہزاد۔ پنجابی لسانی سانچہ (لاہور: سانچہ پبلشرز، 2020ء)، 171۔
- (17) An Introduction To Language, P475